

مطالعه تطبیقی منهج مزارنگاری در کتب اربعه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۷

تایخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۵

- ۱ فاطمه سادات نقیبی
- ۲ مهدی مهریزی
- ۳ سید محمدباقر حجتی
- ۴ سید ابوالقاسم نقیبی

چکیده

این نوشتار، به ترتیب زمانی، به ارزیابی شیوه نگارش هریک از مؤلفان کتب اربعه در کتاب المزار موجود در این کتاب‌ها می‌پردازد. در مطالعه تطبیقی روش‌های هریک از مؤلفان کتب اربعه در «کتاب المزار» خویش به شباهت‌ها و تمایزاتی دست می‌یابیم. این شباهت‌ها در ساختار کلی برخی ابواب آن‌ها به چشم می‌آید، اما در تناسب ابواب، عنوان‌دهی آن‌ها، ترتیب احادیث، ذکر اسناد روایات، اختصار یا تفصیل در طرح موضوعات، تعلیقات فقهی ذیل روایات و مباحث فقه الحدیثی مربوط به احادیث و دیگر جهات، کاملاً متمایز به نظر می‌آیند. یافته این تحقیق آن است که «کتاب‌های المزار» کتب اربعه، در گذر زمان، هریک نسبت به قبلی به جامعیت در موضوعات، چینش و ترتیب منطقی‌تر در نوع نگارش رو نهاده است؛ به نحوی که «المزار» شیخ طوسی نسبت به دو «المزار» پیشین، از جامعیت و روش مندی بهتری برخوردار شده

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران (fatemeh.naghby@gmail.com).

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران (نویسنده مسئول) (toosi217@gmail.com).

۳. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (s.m.hijati@gmail.com)

۴. دانشیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران. (da.naghbi@yahoo.com)

است؛ ابواب در ترتیب و چینش، منظم‌ترو احادیث با حجم بیشتر و موضوعات گسترده‌تر نگارش یافته است. این موضوع درباره «المزار» شیخ صدوق نسبت به «المزار» شیخ کلینی نیز صادق است.

کلیدواژه‌ها: زیارت، منهج، المزار، کتب اربعه، الکافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب الاحکام.

بیان مسئله

زیارت از مهم‌ترین آداب و سنت‌های معنوی سفارش شده در تعالیم دینی اسلام است. زیارت بیت الله الحرام و قبر نبی مکرم ﷺ از جمله مصادیق بارز آن به شمار می‌آیند. تشویق به زیارت ائمه علیهم السلام نیز از مهم‌ترین آموزه‌های نبی مکرم ﷺ در زمینه تعمیم فرهنگ زیارت است؛ چنان‌که فرمود:

ای علی، کسی که مرا در حال حیاتم یا بعد از مرگم زیارت کند، یا تو را در حال حیاتت یا بعد از مرگت زیارت کند، یا دو پسرت را در حیات یا بعد از مرگ آنان زیارت کند، روز قیامت برای او ضامن می‌شوم که او را از سختی‌های قیامت نجات دهم و او را در رتبه خودم با خود همراه سازم.^۱

طبق فرمایش پیشوایان دین، زیارت قبور امامان علیهم السلام از مصادیق وفای به عهد با آنان محسوب می‌گردد که به شفاعت آنان در قیامت منجر خواهد شد.^۲

بنا به اهمیت موضوع، تألیفاتی به نام المزار نگاشته شده است. کتب مزار دسته‌ای از تألیفات روایی هستند که شامل روایاتی درباره آداب و فضیلت زیارت و نیز متن زیارت رسول اکرم ﷺ و عترت مطهر ایشان علیهم السلام هستند. مزارنگاری از جمله اقدامات عالمان امامیه در جمع‌آوری و انتقال میراث زیارتی شیعه است.

با تحقیق در کتب فهارس موجود معلوم می‌شود که قدیمی‌ترین کتاب‌های مزار به قرن دوم بازمی‌گردد که از اولین آثار یاد شده مزار امیرالمؤمنین علی علیه السلام و نیز کتاب المزار از معاویه بن عمار دهنی (م ۱۷۵ق)، یکی از موثق‌ترین علمای نامبرده در کتب رجالی شیعه است.^۳ البته هم عصر با وی تا اوایل قرن سوم، یعنی عصر کلینی از ۲۷ کتاب المزار دیگر در فهارس شیعی نام برده شده که هیچ کدام به دست ما نرسیده است و یا قطعاتی پراکنده از آن‌ها در آثار

۱. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۷۹.

۲. کامل الزیارات، ص ۲۳۶.

۳. رجال النجاشی، ج ۲، ص ۳۴۶؛ فهرست کتب الشيعة و اصولهم و أسماء المصنفين و اصحاب الاصول، ۴۶۳.

دوره‌های بعد بر جای مانده است.

مؤلفان کتب اربعه نیز، هر یک بعد از کتاب حج خود، بابی را به نام المزار گشوده‌اند. کلینی (م ۳۲۹ق) در کتاب فروع الکافی خود، در ابواب الزیارات آن، ۱۰۹ روایت را درباره فضیلت، ثواب و آداب زیارت قبور پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام، مشاهده مشرفه، حرم، مساجد و مکان‌های مقدس و نیز متن زیارت نامه‌ها آورده است. شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) در بخش زیارات من لا یحضره الفقیه، ۸۵ روایت را در این باره آورده است. شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) نیز ۲۰۵ حدیث مستند را در کتاب المزار تهذیب الاحکام خویش آورده است. بنابراین، مؤلفان کتب اربعه، در مجموع، ۳۹۹ روایت در زمینه زیارت آورده‌اند که سبک نگارش آن‌ها در عین تشابهات، نشان از تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد. این تحقیق در مقام تحلیل و تبیین منهج و روش مزارنگاری کتب اربعه و مطالعه تطبیقی آن است. از این رو، پژوهش حاضر، ضمن ارائه وجوه اشتراک در روش مزارنویسی، از وجوه متمایز آن‌ها در این باره سخن خواهد گفت.

قبل از تحلیل و تبیین منهج کتب اربعه بایسته است که مراد از کلمه منهج در این نوشتار به اختصار تبیین شود:

تعریف منهج

معنای واژه منهج - که از ریشه «نهج» گرفته شده است - در لغت به معنای راه روشن و آشکار است که کاربرد آن در آیه قرآن ﴿لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمَنْهَاجًا﴾^۱ نیز با همین معنا هماهنگ است. در واقع، کلمه نهج با ترکیبات آن چون: منهج (با فتح و کسر میم) و منهج همگی به معنای وضوح طریق و آشکاری آن است.^۲

در این نوشتار، مراد از منهج کتب اربعه در زمینه مزارنگاری عبارت از طرح و نقشه مؤلفان آن‌ها در جمع‌آوری، سازماندهی و تبویب روایات مربوط به زیارت است که با توجه به پیش‌فرض‌ها و روش کلی روایت‌نگاری و اهداف هر یک از گردآورندگان کتب اربعه در تدوین آن مجموعه حدیثی و شرایط علمی و اجتماعی مؤلف تبیین می‌گردد.

مقاله حاضر شامل دو مبحث کلی درباره ویژگی‌های مشترک و متمایز میان کتاب المزار در کتب اربعه است. ابتدا به ذکر ویژگی‌های مشترک و اختصاصی کتاب می‌پردازیم:

۱. سوره مائده، آیه ۴۸.

۲. کتاب العین، ج ۳، ص ۳۹۳؛ مفردات الفاظ القرآن، ص ۸۲۵.

۱. ویژگی‌های مشترک المزار کتب اربعه

در میان ساختار کلی برخی ابواب و در بخشی از موضوعات اصلی ابتدای ابواب بخش مزارات کتب اربعه تشابهاتی دیده می‌شوند. در ساختارشناسی تفصیلی نقاط مشترکی دیده می‌شوند که به قرار زیر است:

۱-۱. طبقه‌بندی ابواب حدیثی

بخش المزار کتب اربعه از طبقه‌بندی خاصی پیروی می‌کند. طبقه‌بندی بخش مزارات دارای امتیازاتی است. هریک از مؤلفان آن‌ها شیوه خاصی را برگزیده‌اند که در برخی موضوعات با یکدیگر مشابه‌اند.

آنچه در طبقه‌بندی منهج بخش زیارات به چشم می‌خورد، به ترتیب ابواب، برحسب موضوع افضلیت در زیارت و مقدمه قرار گرفتن برخی از آن‌ها بر ابواب بعدی است. از نظر طبقه‌بندی ابواب، مزارات کتب اربعه ابتدا از زیارت رسول اکرم صلی الله علیه و آله شروع نموده و به ترتیب زمانی، زیارات امامان علیهم السلام را آورده‌اند؛ غیر از آن‌که کتاب المزار شیخ کلینی با در برداشتن ۲۴ باب، آداب زیارت و متن زیارت ائمه علیهم السلام را تا امامان کاظمین علیهم السلام در برمی‌گیرد و برای امامان متأخرتر، یعنی امام رضا علیه السلام تا امام عسکری علیه السلام و نیز حضرت زهرا علیها السلام هیچ گونه زیارتی نقل نکرده و تنها به نقل روایات فضیلت زیارت درباره آن بزرگواران اکتفا نموده است. کتاب المزار شیخ صدق در طبقه‌بندی ابواب و اولویت بخشی آن، همانند المزار الکافی عمل نموده است؛ با این تفاوت که شیخ صدوق به ذکر ابواب زیارتی تمام امامان علیهم السلام پرداخته و به زیارت امام حسن عسکری علیه السلام خاتمه داده است؛ ضمن آن‌که ابوابی اضافه شامل زیارت جامعه صغیره و کبیره را نیز در پایان کتاب المزار جای داده است. طبقه‌بندی ابواب در کتاب المزار شیخ طوسی نیز از نظر افضلیت و سیر کلی آن، با دو المزار سابق الذکر مشابهت دارد و برای تمام امامان علیهم السلام به ترتیب خاصی که در کتاب حاکم است، ابواب زیارت را گشوده است. در عین حال، نسبت به المزار شیخ صدوق، ابواب اضافه‌ای در موضوعات زیارت دارد که زیارت مؤمنین، به نیابت و زیارت اربعین از جمله آن‌هاست.

۲-۱. عنوان‌دهی متناسب هر باب

روش مرحوم کلینی در ابواب الزیارات چنین است که حتی از آوردن تعداد کمی از احادیث در ذیل یک باب و با عنوان مجزا نیز دریغ نمی‌کند؛ برای مثال، باب «مقام جبرئیل»

را - که جزو زیارات حرم نبوی محسوب می‌شود - تنها با یک روایت گشوده است و یا سه روایت کوتاه درباره مسجد غدیر خم، بابتی مجزا از دیگر باب‌ها ساخته است.

کلینی با روش فراهم کردن عناوین فراوان در هر باب، دسترسی آنانی را که به دنبال حدیثی با موضوع خاص هستند، به سادگی میسر می‌کند. این مطلب بدین دلیل است که عناوین ابواب، برگرفته از مضامین احادیث آن‌هاست و بسیاری از عناوین ابواب زیارات، مُشعر بر موضوعیت موجود در آن احادیث است. نمونه دیگر از تناسب عناوین و تکرار منطقی آن در باب «فضیلت و ثواب زیارت» مشاهده می‌شود که آن را در باب‌های جداگانه با عنوان متناسب آن تقسیم نموده است.^۱ اشکال وارد بر المزار الکافی در این جهت، این است که دارای دو باب بدون عنوان بوده و احادیث آن در بردارنده موضوعات گوناگون است.

شیوه متداول شیخ صدوق چنین است که باب‌ها را کوتاه انتخاب نموده و برای هر باب یک عنوان متناسب برگزیده است.^۲ عنوان‌ها در هر باب نیز در بردارنده مفهوم احادیث ذیل آن است که از این جهت با المزار الکافی مشابه است. تفاوت آن با المزار کلینی در این است که از ترتیب منظم‌تری پیروی نموده، ضمن آن‌که با گزینش ابواب کوتاه نسبت به طولانی بودن برخی ابواب المزار الکافی و برگزیدن عناوین کوتاه‌تر، دسترسی و فهم احادیث را راحت‌تر کرده است. از این جهت است که تعداد ۳۳ عنوان را در ابواب خود گنجانده است که با نُه عنوان اضافه بر المزار الکافی، به بهتریافتن موضوع کمک نموده است.

شیخ طوسی، به مانند دو المزار گذشته، نه تنها به ذکر عناوین دقیق در هر باب پرداخته است که در مواردی برای حتی یک روایت کوتاه نظیر زیارت وداع با امام ع نیز یک عنوان مستقل به کار برده است.^۳ گاهی نیز برای دسته‌ای از روایات بیش از ده عنوان ذکر می‌کند.^۴ که در واقع این کثرت عناوین تمام موضوع روایات را پوشش می‌دهد. این تکرار عناوین به این شکل در مزارات سابق الذکر مشاهده نمی‌شود و این طولانی نمودن عناوین در برخی ابواب سبب خستگی خواننده شده و یافتن حدیث مورد نظر او را دچار اشکال می‌کند.

۳-۱. تناسب ابواب

مرحوم مجلسی اول کتاب الکافی را در «نظم ابواب و اخبار» سرآمد کتاب‌ها معرفی کرده

۱. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۷۹-۵۸۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۵۹۸-۵۹۹.

۳. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ج ۶، باب ۴ و ۹.

۴. همان، باب ۵.

است.^۱ چینش ابواب کتاب الزیارات دارای نظم منطقی قابل توجه است. در حقیقت، بنا بر اولویت‌ها، چینش نسبی از ابواب ارائه می‌شود. کلینی با گشودن ۲۴ باب در کل المزار خود، با تناسب خاص ابواب را کنار هم جمع نموده است. او احادیث را برطبق مفاهیم خاص طبقه‌بندی کرده است. برای نمونه در زمینه زیارات پیامبر اسلام ﷺ، جدای از مشاهد مشرفه شهر مدینه، ده باب دیگر گشوده است. گرچه برخی از ابواب فقط یک یا دو حدیث را در برمی‌گیرد.^۲ این تکرار موضوعی همراه با ترتیب و نظم خاص از امتیازات کتاب المزار است. مرحوم ابن بابویه، در تناسب ابواب نسبت به شیخ کلینی دقیق‌تر و جامع‌تر عمل کرده است. شیوه صدوق در ترتیب ابواب بخش مزارات، از انسجام بیشتر و چینش صحیح و منطقی‌تر برخوردار است.

شیخ صدوق با مقدمه مناسبی با عنوان «الابتداء بمكة والختم بالمدينة» کتاب مزار خود را آغاز می‌کند. به عبارتی، اهمیت بازگشت زائر را به مدینه بازگویی کند و در ادامه عناوینی را می‌گشاید که زائر باید در مسیر بازگشت از مکه به سوی مدینه انجام دهد. اولین باب از این اعمال از مسجد غدیر شروع می‌شود و به ترتیب اولویت مکانی، آداب و مناسک عبادی مشاهد مشرفه مدینه چون معرّس النبی طرح می‌گردند تا زائر را برای رسیدن به حرم نبوی جهت آمادگی کامل و تطهیر قلبی آماده نماید. آنگاه زائر از بدو ورود به حرم رسول الله ﷺ تا خروج از آن مکان مطهر، یک دوره مناسک دارد که مرحوم ابن بابویه به ترتیب آن‌ها را با عناوین دقیق و مرتبط با روایات و نیز با چینش منظم، باب‌بندی می‌نماید.

تقدم و تأخر ابواب در المزار شیخ صدوق با قاعده‌ای منطقی برای زیارت زائر ترتیب داده شده است. این مورد را می‌توان در باب «ثواب زیارت» مشاهده کرد که صدوق این باب مجزا را قبل از ابواب زیارت ائمه اهل بیت آورده است. این در حالی است که کلینی این باب را در پایان المزار خود آورده است.

المزار التهذیب در عین رعایت نظم منطقی میان ابواب از شیوه خاصی در کل کتاب المزار برخوردار است. ترتیب ابواب به این‌گونه است که از ابتدا تا به انتهای آن‌ها از یک سیر منطقی و ترتیب خاص برخوردار است. ترتیب ابواب از پیامبر اکرم ﷺ تا امام یازدهم ائمه این‌گونه است:

۱. بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، ج ۱، ص ۱۱۰.

۲. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۵۰ و ۵۵۷.

۱. باب نسب و تاریخ ولادت و وفات، موضع قبر ہر امام علیہ السلام،
۲. باب روایات فضیلت زیارت امام علیہ السلام،
۳. باب متن زیارت نامہ یا زیارتنامہ های متعدد برای امام علیہ السلام،
۴. باب وداع با امام علیہ السلام،

۵. باب متعلقات آن مکان در صورتی کہ آن مکان مانند مدینہ یا شہر کوفہ از مشاہد مشرفہ دیگری برخوردار باشد.

این ترتیب منظم از ابتدای کتاب المزار تا باب چہل و پنجم، قبل از زیارات جامعہ، ادامہ می یابد. تنہا از باب ۴۶ تا ۵۳ بہ لحاظ در برداشتن ابواب پراکندہ از این قاعدہ پیروی نمی کند. از ویژگی های ابواب ترتیب یافته فوق این است کہ از یک سیر کاملاً منطقی پیروی می کند؛ بہ طوری کہ قبل از ورود بہ زیارت، شناخت اجمالی ہر معصوم علیہ السلام را ارائه می دہد و آنگاہ روایات دربارہ فضیلت زیارت آن معصوم علیہ السلام ظاہر می شوند کہ این خود آمادگی لازم را بہ زائر برای زیارتی با معرفت بیشتر مہیا می کند. چنین ترتیب نظام یافته در دو المزار پیشین مشاہدہ نمی شد.

۴-۱. طبقہ بندی احادیث

برخی از علما برای این عقیدہ اند کہ روش کلینی در نقل احادیث الکافی مبتنی بر تنظیم احادیث بر ترتیب صحت و وضوح است؛^۱ بہ این معنا کہ در ہر باب ابتدا احادیث صحیح تر نقل می شوند و آنگاہ احادیثی کہ از صحت و اعتبار کمتر برخوردارند. بنابراین، روایات آخر ہر باب خالی از اجمال و اخفا نیست.

البتہ برخی از محققان برای این باورند کہ هیچ دلیلی در تأیید این موضوع نیست و از جانب خود کلینی نیز تصریحی صورت نگرفته است.^۲ بررسی احادیث نشان می دہد کہ کلینی چنین قصدی نداشته است و این ادعا حداقل در بخش زیارات وجہی ندارد.

با این وجود، کلینی برخی ابواب روایات را بہ گونه ای می چیند کہ در مسیر فہم موضوع بہ کار آید. وی غالباً احادیث ہم خانوادہ را با مطلق و عام و مجمل آغاز کردہ است و سپس روایات مقید، خاص و مفسر را در پی آن می آورد. آنچه در باب «زیارة النبی صلی اللہ علیہ وسلم» و باب بعد از آن با عنوان «اتباع الحج بالزیارة» آمدہ است، مشعر بر این مطلب است. نمونہ دیگر این نوع

۱. نہایۃ الدرایۃ، ص ۵۴۵.

۲. درایۃ الحدیث، ص ۱۶۰.

چینش در ابواب دیگر نیز به چشم می خورد.^۱

ترتیب احادیث در المزار شیخ صدوق در عین تشابهاتی، از چینش دقیق تری برخوردار است. با توجه به این که طبقه بندی ابواب در المزار من لا یحضر نسبت به الکافی دارای ترتیب منطقی تر بود، احادیث ذیل هر باب نیز مطابق این نظم مرتب شده اند؛ برای مثال، در باب «ثواب زیارت» - که بابی معجزا با ۳۵ حدیث است - طبقه بندی روایات با روشی کاملاً منظم رعایت شده است؛ به نحوی که ابتدا احادیث فضیلت پیامبر ﷺ ذکر شده و آنگاه به ترتیب امامان علیهم السلام جلورفته است.^۲ لذا احادیث قرار گرفته در ذیل هر باب با موضوع آن باب هم خوانی داشته و خانواده احادیث کامل تر از المزار الکافی نگاشته شده است.

طبقه بندی احادیث در کتاب المزار شیخ طوسی مطابق چینش منظم و حساب شده ابواب - که پیش تر اشاره شد - شکل گرفته است. لذا دسته بندی احادیث هم بر همان سیر منظم ابواب ترتیب داده شده است؛ ضمن آن که تعداد احادیث نسبت به دو المزار سابق، مضاعف شده است. تنها اشکال کار این است که تکرار روایات اتفاق افتاده است. این مطلب در ابوابی چند دیده می شود.^۳

۲. ویژگی های اختصاصی «مزارات» کتب اربعه

با وجود تشابهاتی که میان سبک نگارش مؤلفان مزارات کتب اربعه وجود دارد، اما هر یک از آنان دارای ویژگی های مختص خود در نگارش هستند. این خصوصیات بسته به خاستگاه فکری و شرایط علمی و نیز اجتماعی آن عصر و نقش هر یک از مؤلفان در آن دوران، متفاوت ظاهر شده است. از طرفی، این تفاوت ها از تحولات نگارشی در سده های چهار و پنج هجری خبر می دهد که شاهد ظهور آثار حدیثی جامع تر در این زمان هستیم. در این قسمت به شیوه های منحصر به فرد مؤلفان کتب اربعه در المزار خود به ترتیب زمانی خواهیم پرداخت:

۲-۱. کتاب المزار الکافی

شیوه های متفاوت مرحوم کلینی در مقایسه با دیگر کتب مزار در این شاخص ها متمایز نمود کرده است:

۱. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۸۰-۵۸۷.

۲. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۰-۵۸۵.

۳. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ج ۶، ص ۱۲-۱۹.

۲-۱-۱. سبک مختصر نویسی در ابواب الزیارات

گرچه کتاب الکافی از سبک جامع نویسی در کل آن برخوردار است، اما در بخش زیارات متفاوت عمل کرده است. شیخ کلینی در ابواب الزیارات خود به اختصارگویی اکتفا کرده و به نظر می‌رسد هدف وی این بوده است که زائر خانه خدا با زیارت پیامبر ﷺ و نیز امام ﷺ حج خود را کامل کند. این زیارات برای آن دسته از حاجیان خانه خداست که در مسیر برگشت به عراق هستند؛ چرا که هیچ ذکری از زیارت امام رضا ﷺ در طوس و نیز زیارت امامان عسکریین ﷺ به میان نمی‌آورد. در باقی زیارات نیز به متون زیارت‌نامه‌های مختصر بسنده کرده است؛ حتی روایات فضیلت زیارت و یا زیارات مربوط به دیگر مشاهد مشرفه مدینه و کوفه نیز مجمل بیان شده است. البته دلایل دیگری هم می‌توان برای شیوه مختصر نویسی او پیدا کرد. از جمله آن‌که عصر کلینی دورانی است که سبک نوشته‌ها در موضوع زیارت بر اختصار نویسی بوده است. بعد از ایشان، مزارنگاری به تدریج به سوی جامع‌نگاری پیش رفته است.

از طرفی باید توجه داشت که هدف شیخ کلینی در فروع الکافی مطرح نمودن روایات فقهی است و اصول جامع نویسی را در دیگر کتاب‌های فروع رعایت کرده است. برخی نیز تفاوت روش او را در بخش زیارات برگرفته از دیدگاه بوم‌گرایی او دانسته‌اند؛^۱ گرچه این نظریه طبق شواهدی صحیح به نظر نمی‌آید. کلینی متعلق به بسیاری از حوزه‌های حدیثی آن دوران است که او را در این زمینه به جایگاه خاصی مرتبط نمی‌کند.

۲-۱-۲. ذکر کامل اسناد روایات

اهتمام مسلمانان در امر حدیث، به ویژه رواج و تداول نقل شفاهی آن در آغاز سده نخست، موجب شد که اصحاب پیامبر اسلام ﷺ و تابعین برای جلوگیری از تحریف در میراث نبوی، احادیثی را که هنگام نقل یا تدوین از مصدر نبوت فاصله گرفته بود، با اسناد و ذکر نام راویان نقل کنند و به دیگران نیز توصیه نمایند که سلسله اسناد را هنگام نقل و املائی حدیث بازگو کنند؛ چنان‌که از امام علی ﷺ روایت شده است که:

إِذَا حَدَّثْتُمْ بِهٖ حَدِيثٍ فَأَسْنَدُوهُ إِلَى الَّذِي حَدَّثَكُمْ؛^۲

هرگاه حدیثی را نقل می‌کنید، سند آن را به کسی که از او نقل می‌کنید، اسناد دهید.

۱. روشی برای بازسازی کتاب المزار سعد بن عبد الله اشعری، ص ۴۸.

۲. اصول کافی، ج ۱، ص ۵۲.

این سیره در زمان‌های بعد نیز بین تمام فرق اسلامی و از جمله امامیه رواج یافت.^۱ آنچه محدث بزرگ، کلینی انجام داده است راه وصول به مطلب فوق را تسهیل می‌کند. احادیث ابواب الزیارات همگی مسند و دارای اتصال نام راویان تا به معصوم علیه السلام هستند. همین مسأله نسبت به دیگر جوامع حدیثی نظیر من لا یحضره شیخ صدوق - که در ابتدا روایات را به صورت مرسل آورده‌اند - دارای امتیاز ویژه‌ای است. البته در میان احادیث الکافی برخی حلقه‌های مفقود نیز وجود دارد که بسیاری از آن‌ها با آگاهی خاص حدیث‌پژوه از گونه‌های سندى کتاب الکافی مرتفع می‌شود که در المزار یک نمونه دیده می‌شود. این مورد در باب «زیارة من بقیع» اتفاق افتاده است که به دنبال باب قبلی و بدون ذکر سند روایت آغاز می‌شود. در ظاهر، روایت موقوف و مرسل به نظر می‌آید، اما با توجه به این‌که دیگر روایات کتاب المزار الکافی - که بیش از ۹۵ حدیث است - همگی مسند هستند، بسیار بعید می‌نماید که این حدیث بدون سند رها شده باشد. لذا محققان، سند حدیث را از مصادر دیگر استخراج کرده‌اند و سند این روایت را متصل به همان روایت پیشین دانسته‌اند.^۲ البته باید توجه داشت که کلینی در گونه‌های مختلف سند حدیث از مواردی استفاده می‌کند که نیاز به بررسی و تحقیق دارد. یکی از این‌ها استفاده از واژه «عنه» است که در سند احادیث به کرات استفاده شده است. در ابواب الزیارات چند مورد از این نمونه دیده می‌شود.^۳

۲-۲. کتاب المزار من لا یحضره الفقیه

منهج شیخ صدوق در کتاب المزار از ویژگی‌های ذیل برخوردار است:

۲-۲-۱. استفاده از قواعد تکمیلی، تبیین روایات و تعلیقات فقهی

شیخ صدوق در نقل احادیث فقط به بیان روایات اکتفا نکرده است و برخلاف کلینی که تنها روایات را عرضه می‌کند، به تبیین و تفسیر روایات هم پرداخته است. ایشان بر اساس برخی احادیثی که خود از میان دیگر احادیث گزینش کرده و به صحت آن‌ها حکم کرده است، فتوا صادر می‌کند. این دسته روایات نزد او نه تنها صحیح شمرده شده که حجیت داشته و می‌توان بر طبق آن فتوا داد.^۴

مرحوم صدوق به عنوان یک فقیه و حدیث‌شناس ماهر، برداشت فقهی خود را با توجه به

۱. تاریخ حدیث، ص ۵۲.

۲. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۵۹.

۳. همان، ص ۵۶۶.

۴. من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳.

جمع روایات و در نظر گرفتن قواعد تخصیص عام، تقیید مطلق و تفسیر مجمل ارائه می‌کند. این موضوع نشان از آن است که وی به موضوع درایة الحدیث نیز توجه داشته است. این بابویه در باب «الابتداء بمكة والختم بالمدينة»، با ذکر روایات متعارض مبنی بر فضیلت شروع سفر زائر از مکه و یا از مدینه، با بیان شرح استحباب حکم به جمع روایات پرداخته است:

این اخبار برای کسی وارد شده است که اختیار داشته باشد و بتواند هر کدام که بخواهد، از مکه یا مدینه آغاز کند، ولی کسی که به یکی از این دو راه می‌برند، ناگزیر باید همان راه را انتخاب کند؛ زیرا در این باره اختیاری ندارد. پس اگر او را به راه مدینه برند، از آن شهر آغاز می‌کند و این برای او افضل است؛ زیرا برای او جایز نیست که دخول به مدینه و زیارت مرقد مطهر پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام در آن دیار را به انتظار بازگشتش واگذارد؛ زیرا چه بسا که به مدینه باز نگردد و یا پیش از آن که برگردد، رخت از این جهان برنهد. پس برای او در این شرایط افضل است که از مدینه آغاز کند و این معنای حدیثی است که صفوان از امام صادق علیه السلام روایت کرده است که گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم که برای حاجیان کوفه آغاز کردن به مدینه افضل است یا به مکه؟ پس امام صادق علیه السلام فرمود: به مدینه.^۱

در این رهگذر، صدوق به اعتبار و قدرت حدیث توجه داشته و برای فتوا دادن و پذیرش گفتارهای مختلف در امر دین، استواری یا ضعف روایت از حیث سند را در نظر دارد؛ چنان که به انواعی از آن مانند اتصال و انقطاع، ضعف یا قدرت و انفراد یا عدم آن دقت داشته است و از میان روایت مختلف نظریه فقهی خود را ارائه می‌دهد؛ برای نمونه، از میان سه روایت مختلف درباره اختلاف موضع قبر حضرت زهرا علیه السلام یک روایت را در نزد خود صحیح می‌شمرد و آن را برمی‌گزیند:

درباره قبر حضرت زهرا علیه السلام سه روایت مختلف وجود دارد: عده‌ای بر این عقیده‌اند که ایشان در بقیع دفن شده است، برخی نیز مکان قبر را مابین قبر و منبر روایت کرده‌اند و دسته سوم بر این باورند که حضرت در منزل خودشان دفن شده‌اند که این گفته از نظر من صحیح است و زمانی که از اعمال حج فارغ می‌شدم و به توفیق الهی به مدینه برمی‌گشتم، بعد از زیارت

پیامبر ﷺ قصد بیت فاطمه ؑ را می‌کردم که در نزد اسطوانه‌ای است که از باب جبرئیل وارد می‌شویم و آنگاه زیارت‌نامه حضرت را می‌خواندم.^۱

شیخ صدوق به مانند یک فقیه با تقوا و آگاه به امور دین آنجا که سند روایت متن زیارت حضرت زهرا ؑ را متصل به معصوم ؑ نمی‌بیند، شفاف نظر خویش را بیان می‌کند و این مسأله از گزینش احادیث صحیح توسط او خبر می‌دهد:

قال مصنف هذا الكتاب: لم أجد في الأخبار شيئاً موطئاً محدوداً لزيارة الصديقة ؑ فرضيت لمن نظرفي كتابي هذا من زيارتها ما رضيت لنفسي. والله الموفق للصواب وهو حسبنا ونعم الوكيل؛^۲

در میان اخبار، زیارت‌نامه خاصی درباره حضرت زهرا ؑ نیافتم، ولی آنچه خود در این باره پسندیدم، در کتابم آوردم. خداوند ما را به درستی آن توفیق عطا کند.

نمونه دیگر، از دقت صدوق بر اظهار فتوا بر اساس احادیث صحیح در باب زیارت امام حسین ؑ مشاهده می‌گردد:

وقد أخرجت في كتاب الزيارات، وفي كتاب مقتل الحسين ؑ أنواعاً من الزيارات واخترت هذه لهذا الكتاب، لأنها أصح الزيارات عندي من طريق الرواية وفيها بلاغ وكفاية؛

من در کتاب زیارات و نیز کتاب مقتل الحسين ؑ تعداد زیادی از زیارت‌های مربوط به امام حسین ؑ را آورده‌ام، اما همین زیارت‌نامه را برای این کتاب برگزیدم؛ چراکه این متن زیارت در نزد من صحیح‌ترین زیارت است که از طریق روایت به من رسیده است و در آن بلاغ بوده و مورد کفایت است.

گفته او حاکی از آن است که یکی بر طریق تحمل و دریافت حدیث خود تأکید کند و دیگر آن‌که نشان دهد که با عنایت به قواعد علم رجال، صحیح‌ترین روایت را برگزیده است. این مثال‌ها دلیل بر این است که شیخ به گزینش احادیثی پرداخته است که اساس فتوای او بوده است و یا آن‌که به تبیین آن‌ها همت گمارده است. این احادیث برگزیده همان فتاوی شیخ صدوق است؛ گرچه در برخی موارد اشاره به فتوای خویش ننماید. پس این دسته روایات - که مبنای فتوای شیخ قرار گرفته‌اند - از نظر او محکوم به صحت‌اند. بر این

۱. همان، ص ۵۷۲.

۲. همان، ص ۵۷۴.

اساس، معلوم است که ابن بابویه در سند احادیث منتخب خویش دقت نظر داشته است و روایات ضعیف را نپذیرفته است؛ چرا که در مواردی که دیدیم، احادیثی را ارائه کرده است، اما خود می‌گوید که به دلیل عدم اتصال به معصوم علیه السلام حکم به فتوا نمی‌دهم.

۲-۲-۲. عدم ذکر اسناد احادیث

شیوه صدوق در سراسر کتاب من لا یحضره الفقیه بدین گونه است که برای روایاتش سند متصل به معصوم علیه السلام روایت نمی‌کند. درباره چگونگی ضبط احادیث، در مقدمه کتابش می‌نویسد: کتاب را با حذف اسانید احادیث نوشتم تا طرق‌ها زیاد نشود و کتاب ضخیم نگردد. در این تصنیف قصد مصنفان را نداشتم که همه آنچه را روایت می‌کنند، در کتابشان می‌آورند، بلکه نظرم بر این بود که فتوایم را ارائه و به صحت آن حکم کنم و معتقدم که این‌ها میان من و پروردگارم حجت است.

معلوم است که شیخ صدوق به جهت اختصار سند احادیث را حذف کرده است. پس در نگاه اول، تمام احادیث من لا یحضر از مراسلات به حساب می‌آیند، اما وی در مشیخه‌ای که بعداً ترتیب داد، تعداد زیادی از این احادیث را از مرسل بودن خارج نمود. بنا بر این، احادیث مرسل این کتاب منحصر به روایاتی است که صدوق به روات آن‌ها در مشیخه کتابش اشاره نکرده باشد.

شیوه حذف سند احادیث در بخش مزار به گونه‌های مختلفی صورت گرفته است. پس از تتبع در بخش مزارات به سه شیوه در حذف اسناد روایات مواجه می‌شویم. این شیوه‌ها با ذکر نمونه‌های آن در المزار بدین قرار است:

الف. حذف تمام سند و ذکر نام معصوم علیه السلام؛^۱

ب. حذف کامل سند بدون ذکر نام معصوم علیه السلام؛ مانند آنچه در باب زیارات با عناوین: «اتیان المدینة»، «اتیان المنبر»، «الصوم بالمدينة والاعتکاف...»، «اتیان المشاهد...» و «تودیع قبر النبی صلی الله علیه و آله» آمده است. اکثر متن زیارت‌نامه‌های این بخش بدین نحو است.

ج. حذف نام امام علیه السلام و استفاده از الفاظ خاص نظیر «فی روایة»، «و روی» و «وفی حدیث آخر»؛^۲ در بخش زیارات تعداد این گونه اندک است.

۱. برای نمونه، رک: همان، ابواب زیارات، احادیث ۳۱۷۱، ۳۱۷۴، ۳۱۷۶، ۳۱۶۴، ۳۱۶۶، ۳۱۶۷.

۲. همان، حدیث ۳۱۴۹، ۳۱۵۰.

د. حذف بخشی از سلسله سند و ذکر آخرین راوی و یا ذکر دوراوی.^۱ از این دست روایات در المزار به کرات دیده می‌شود. نمونه‌های ذکر دوراوی گرچه از مورد قبلی کمتر مشاهده می‌شود. با کوشش محققان در بررسی مشیخه کتاب من لا یحضره الفقیه، اسناد این دسته روایات همگی مورد بازشناسی قرار گرفته است و اکثر آن‌ها از ارسال خارج شده‌اند؛ برای نمونه مرحوم علی اکبر غفاری مصحح این کتاب، سند روایات مرسل را به سند متصل از دیگر مصادر حدیثی معتبر و نیز دیگر منابع شیخ صدوق گزارش کرده است.

۲-۲-۳. طرح موضوعات غیر مرتبط

شیخ صدوق خود به این موضوع تصریح می‌کند که از ذکر روایات غیر فقهی پرهیز داشته و کتاب من لا یحضر را تنها برای فقه و نه چیز دیگر فراهم ساخته است.^۲ گرچه رعایت عدم طرح موضوعات غیر فقهی و دقت بر انحصار در موضوعات فقهی از امتیازات من لا یحضره الفقیه است، اما در موارد قابل توجهی به انعکاس روایات و ذکر دیدگاه‌های خویش در زمینه‌های غیر فقهی، نظیر: آداب، اخلاق، معیشت و دعا... پرداخته است. از این جهت باید کتاب من لا یحضر را یک کتاب فقهی - اخلاقی تلقی کرد. در بخش زیارات نیز شاهد چنین شیوه‌ای هستیم. شیخ صدوق در آخر بخش زیارات، دو باب با موضوعات «حقوق امام سجاد (علیه السلام)» و «وصایای پیامبر (صلی الله علیه و آله)» آورده است که با موضوع زیارات هم‌خوانی ندارد و جای آن در بخش‌های اخلاقی است. غیر از آنچه در بخش زیارات در این باره دیده می‌شود، موضوعات غیر مرتبط در سراسر کتاب من لا یحضر صدوق نیز به صورت گسترده منعکس است؛ نظیر: معاشرت با برادران ایمانی، چگونگی مسافرت، آداب حمام، دفن، معیشت، آداب خوردن و آشامیدن و بیع، دعاهای قنوت ماه رمضان، ادعیه خاص و... که در عین این‌که برخی از آن‌ها مباحث اخلاقی است، اما از زاویه آداب و سنن، جزو مباحث فقه نیز به حساب می‌آید.^۳ بدین ترتیب، شیخ صدوق در المزار خود - که با طرحی منظم و منسجم پیش می‌رود - از طرح موضوعات با محوریت اخلاق غفلت نمی‌ورزد؛ گرچه بهتر بود که احادیثی از این دست در یک جا و با عناوین خاص خود مطرح گردند و از پراکندگی در ابواب مختلف خودداری گردد.

۱. همان، احادیث ۳۱۵۱، ۳۱۵۲، ۳۱۵۳، ۳۱۴۵، ۳۱۴۷، ۳۱۳۸، ۳۱۴۲.

۲. همان، ج ۴، ص ۱۸۰.

۳. آشنایی با جوامع حدیثی شیعه و اهل سنت، ص ۹۵-۹۶.

۲-۳. کتاب المزار تهذیب الاحکام

کتاب المزار شیخ طوسی نسبت به دو المزار سابق الذکر دارای مزیت‌های خاص زیر است:

۲-۱-۲. حجم بالای روایات

خصوصیات المزار شیخ طوسی از چند بعد قابل توجه است: یکی، آن‌که نسبت به دیگر کتب اربعه از حجم روایی بیشتری برخوردار است. این کتاب با دربرگرفتن ۲۰۵ حدیث - که تقریباً دو برابر تعداد احادیث در باب زیارات الکافی و نیز من لا یحضره الفقیه است - از جامعیت و گستردگی موضوع خبر می‌دهد. بدیهی است که المزار شیخ به مباحثی اشاره دارد که در بخش زیارات دیگر کتب اربعه نیامده است و همین امر نشان‌دهنده روند تکاملی مزارنگاری در گذر زمان است.

۲-۲-۲. جامعیت موضوعی

تعداد بالای احادیث در المزار کتاب التهذیب سبب شده که این کتاب موضوعات گسترده‌تری را در موضوع زیارت پوشش دهد. تکثر موضوعی همراه با جامعیت مطالب، این کتاب را متمایز از دیگر مزارات گذشته کرده است. در حقیقت، موضوعات زیارت از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تا امامان معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَام از اول تا انتها با یک نقشه جامع پیش می‌رود. ضمن ترتیب منطقی، مطالب هر باب، اعم از ابواب و احادیث در یک مجموعه کامل عرضه می‌گردد. حتی درباره زیارت ائمه بقیع - که دیگر کتب اربعه یک زیارت واحد را ارائه می‌دهند - شیخ طوسی برای هر یک از امامان بقیع عَلَيْهِمُ السَّلَام جداگانه و با همان طرح یکسان در ابواب قبلی، مجموعه زیارتی را می‌آورد. در واقع، کتاب المزار شیخ طوسی در حد یک جامع زیارتی نگاشته شده است.

۲-۳-۳. تعلیقات فقهی و روایی در منهج شیخ طوسی

شواهد حاکی است که شیخ طوسی در کنار طرق روایی خود به محدثان مورد وثوق خود تنها به نقل روایات اکتفا نکرده و خود نیز اهل نقد و بررسی بوده است. عصر شیخ دوره گذر از نقل‌گرایی صرف و شروع دوره عقل‌گرایی و رویکرد استدلالی در حوزه حدیثی است. شیخ در مواردی، بعد از ذکر روایات و اقوال محدثان گذشته، فتوای خویش را ارائه می‌دهد؛ برای نمونه، در احادیث مختلف درباره موضع قبر حضرت زهرا عَلَيْهَا السَّلَام نظر فقهی خود را با عبارت «و الأفضل عندی» بیان کرده است.^۱ یا در نقل مستقیم روایات از شیخ کلینی،

۱. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ج ۶، ص ۸.

اظهار نظر رجالی می‌کند؛ چنان‌که کلام راوی را - که به اشتباه داخل متن حدیث آمده است - از متن روایت جدا می‌سازد.^۱

مشخص است که شیخ طوسی تنها ناقل روایات نبوده است و به مسائل درایة الحدیث هم توجه داشته است. در حقیقت، وی محدثی فقیه بوده است که به تعلیقات فقهی یا تبیین ذیل مفهوم احادیث اهتمام نموده است.

مثال دیگر از تعلیقات فتوایی شیخ طوسی در المزار، مربوط به حدیث ۸۲ در باب فضل الکوفه است که به بیان مساجدی که در آن‌ها نماز مستحب است و نیز مساجدی که در آن‌ها از نماز نهی شده است، می‌پردازد و به روایات مسند کتاب الصلاة خود ارجاع می‌دهد.^۲

۲-۳-۴. طرح مباحث فقه الحدیثی

ویژگی شیخ در کتاب المزار چنین است که در موارد متعددی به طرح موضوعات مختلف فقه الحدیث در ذیل احادیث پرداخته است. این موضوعات شامل انواع دانش حدیث است. از جمله این بحث‌ها تفسیر و تبیین روایات، توجه به تعارض اخبار و جمع آن‌ها، استفاده از شیوه ترجیحی در نقل اقوال، اهتمام به نقد سندی و متنی روایات و از این قبیل مباحث است که شیخ طوسی در شیوه خویش به کار بسته است.^۳

۳. مقایسه تطبیقی میان منهج مزارنگاری کتب اربعه

کتاب الکافی اولین جامع حدیثی است که ضمن داشتن امتیازات منحصر به خود، اسبق بر دیگر کتب اربعه بوده و لذا از طرف علما، در میان کتب اربعه مرجح دانسته شده است؛ چنان‌که برخی آن را به امتیازاتی چون: اشرف، اوثق، اجمع و اتم کتب اربعه متصف کرده‌اند.^۴

ابواب الزیارات کتاب الکافی نیز جزاین‌ها از امتیازات دیگری برخوردار است که این برجستگی، به ویژه در طبقه بندی‌های ابواب و رعایت افضلیت در موضوعات قابل توجه است؛ اما در ترتیب و طبقه بندی احادیث و عناوین ابواب، کاستی‌هایی وجود دارد. به طور کلی، چینش ابواب و احادیث المزار الکافی نسبت به دو المزار دیگر از نظم منطقی کم‌تر و اختصار در موضوعات برخوردار است. مزارنگاری در همه ابعاد آن در میان کتب اربعه با

۱. همان، ص ۱۴، حدیث ۲۸.

۲. همان، ص ۳۹.

۳. برای نمونه، رک: همان، ابواب ۳، ۲۲، ۴۴، ذیل احادیث ۱۳۵، ۱۷۶.

۴. کتاب الوافی، ج ۱، ص ۵: اعیان الشیعة، ص ۱۶۴.

گذشت زمان رو به تکامل گذاشته است؛ چنان‌که کتاب المزار هریک از مؤلفان نسبت به قبلی رو به تکامل نهاده و جامع‌تر بروز کرده است. در عین حال باید گفت مزارات کتب اربعه خالی از نقص نیست.

یکی از اشکالات بخش المزار الکافی این است که به شرح و تبیین کلمات و اصطلاحات مشکل و مبهم نپرداخته است؛ ضمن آن‌که هیچ تفسیر و شرحی و یا تکمله فقهی و روایی نسبت به احادیث بیان نکرده است و از این نظر، تفاوت قابل توجهی با کتب مزار دیگر دارد. کتاب من لایحضر به مانند کتاب الکافی احادیث را مسند نقل نکرده است. مرسل آوردن احادیث در گونه‌های مختلف آن از مشکلات این کتاب است که تلاش محققان در حل آن همچنان جای بحث و گفتگو است. روایات المزار التهذیب نیز دارای تکرار بوده و عناوین ابواب نیز طویل شده است.

جامعیت موضوعی در المزار کتب اربعه متفاوت ظاهر شده است. المزار جناب کلینی در حد اختصار بوده و برخی از زیارات مختص امامان علیهم‌السلام را حذف نموده است؛ در حالی که در المزار شیخ صدوق شاهد زیارات گسترده‌تر هستیم. این روند در المزار شیخ طوسی از جامعیت چشمگیری برخوردار می‌شود که شاهد تعداد بالای روایات و تکرار موضوعات هستیم.

نگاهی به عصر نگاشته‌ها در سده‌های چهارم و پنجم هجری ما را به دلایل گوناگون سبک نگارش رهنمون می‌کند. شروع جامع‌نگاری‌ها در موضوع زیارت از سده چهارم آغاز شده و در گذر زمان به تکامل بیشتر رسیده است. فزونی مزارنگاری‌های جامع در گزارش کتب فهرس دلیل روشنی بر این مطلب است. جدای از این امر، خاستگاه فکری محدثان در سده‌های سوم به بعد از نقل‌گرایی صرف به عقل‌گرایی گرایش یافته است که این موضوع را در المزار شیخ طوسی در سده پنجم - که دوره ظهور عقل‌گرایی در میان عالمان شیعی است - به وضوح می‌توان دید. لذا المزار التهذیب نسبت به دو المزار پیش از خود جامع‌تر، منظم‌تر و اصولی‌تر تألیف شده است.

نتایج و یافته‌ها

۱. منهج اصلی هریک از مؤلفان کتب اربعه ضمن اشتراک در ساختار کلی نگارش، دارای تفاوت‌های واضح با یکدیگرند.
۲. سبک نگارشی مؤلفان کتب اربعه در المزار خود، در گذر زمان، مسیر نقص به کمال، بساطت و سادگی به ترکیب و پیچیدگی، و مختصرنویسی به جامع‌نویسی را پیموده است؛

در عین حال هر یک از آن‌ها دارای امتیازات خاص خود هستند.

۳. سبک مختصر نویسی المزار الکافی و ذکر کامل اسناد روایات از خصایص بارز منهج مرحوم کلینی است. تبیین و تفسیر و تعلیقات فقهی ذیل روایات و در عین حال مرسل بودن سند روایات المزار ابن بابویه قمی منهج وی را متفاوت کرده است. شیخ طوسی نیز با آوردن حجم بالایی از روایات، بسط تعلیقات فقهی ذیل روایات، تکثر موضوعات و طرح مباحث فقه الحدیثی، به ویژه جمع در روایات متعارض نسبت به دو المزار دیگر متمایز عمل کرده است.

۴. تفاوت منهج مؤلفان را جدای از ارتباط به شرایط زمانی عصر آنان، می‌توان مرتبط به خاستگاه فکری آنان دانست؛ چرا که گذر از نقل‌گرایی صرف به عقل‌گرایی، در منهج مؤلفان تأثیراتی بر جا گذاشته است. لذا شاهد تبیین هر چه بیشتر احادیث و دخالت نظریات عقل‌گرایانه در نقل‌گرایی‌ها هستیم.

کتابنامه

- الاصول من الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
- اعیان الشیعه، محسن امین، حقیقه و أخرجه: حسن امین، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۳ق.
- الذریعة الی تصانیف الشیعه، شیخ آقا بزرگ طهرانی، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.
- بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم‌السلام، محمد باقر مجلسی، بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۰۶ق.
- پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، مجید معارف، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری ضریح، ۱۳۷۴ش.
- تاریخ حدیث، کاظم مدیرشانه چی، تهران: سمت، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۸ش.
- تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، شیخ طوسی، تحقیق و تعلیق: سید حسن موسوی خراسان، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۶ق.
- درایة الحدیث، محمد حسین حسینی جلالی، بیروت: مؤسسة الاعلمی، ۱۴۲۵ق.
- دفاع عن الکافی: دراسة تقدير مقارنة لأهم الطعون و الشبهات المثارة حول کتاب الکافی، حبیب ثامر هاشم عمیدی، بی‌جا: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه، ۱۴۱۵ق.
- رجال النجاشی: أحد الاصول الرجالية، نجاشی اسدی کوفی، تحقیق: محمد جواد نایینی، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۸ق.

- روشی برای بازسازی کتاب المزار سعد بن عبدالله اشعری، حامد خانی، پژوهش نامه تاریخ تمدن اسلامی: سال ۴۵، ش ۱، ۱۳۹۱ ش.
- عقل‌گرایی و نص‌گرایی در تشیع، عبدالمجید حکیم الهی، پژوهشنامه کلام: ش ۴، ۱۳۹۵ ش.
- فروع الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۱ ق.
- فقه الحدیث و روش‌های نقد متن، نهله غروی نایینی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دفتر نشر آثار علمی، ۱۳۷۹ ش.
- فقه الحدیث، عبد الهادی مسعودی، قم: موسسه علمی و فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۹۶ ش.
- فهرست کتب الشیعة و اصولهم و أسماء المصنفین و اصحاب الاصول، شیخ طوسی، تحقیق: عبد العزیز طباطبایی، بی‌جا: مکتبه المحقق الطباطبائی، ۱۴۲۰ ق.
- کامل الزیارات، محمد ابن قولویه قمی، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر الفقاهه، ۱۴۲۴ ق.
- کتاب العین، خلیل فراهیدی، قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق.
- کتاب الوافی، فیض کاشانی، تحقیق: مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، اصفهان: عطر عترة علیه السلام، ۱۴۳۰ ق.
- معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، سید ابوالقاسم خویی، قم: مرکز نشر آثار الشیعه، ۱۳۶۹ ش.
- معرفة الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعة الامامیه، محمدباقر بهبودی، بی‌جا: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ ش.
- مفردات الفاظ القرآن، راغب اصفهانی، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ ق.
- مکتب در فرایند تکامل: نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین، حسین مدرس طباطبایی، ترجمه: هاشم ایزد پناه، تهران: کویر، ۱۳۹۳ ش.
- من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه، ۱۳۹۲ ق.
- نه‌ایة الدراية، حسن صدر، قم: نشر مشعر، بی‌تا.